

УДК 811.161.2'367

Н. М. Малюга

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ : СИНТАКСИЧНА ТЕОРІЯ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Малюга Н. М. З історії української граматики: синтаксична теорія в інтерпретації І. Нечуя-Левицького.

У статті йдеться про бібліографічну пам'ятку – підручник із синтаксису 1914 року видання. Критично висвітлено зміст навчальної книги в аспекті відповідності лінгвістичній теорії початку XX ст.; наголошено на ролі І. Нечуя-Левицького в процесі нормалізації української мови.

Ключові слова: граматика, правописна норма, синтаксис, українська мова.

Малюга Н. Н. По истории украинской грамматики: синтаксическая теория в интерпретации И. Нечуй-Левицкого.

В статье описывается библиографическая памятка – учебник по синтаксису 1914 года издания. Критически излагается содержание учебной книги в аспекте соответствия лингвистической теории начала XX в.; подчеркнута роль И. Нечуй-Левицкого в процессе нормализации украинского языка.

Ключевые слова: грамматика, правописная норма, синтаксис, украинский язык.

Malyuga N. M. On history of the Ukrainian grammar: the syntactical theory in I. Nechuj-Levitskyi's interpretation.

The article deals with the bibliographic instruction – the textbook on syntax of the edition in 1914. The maintenance of the educational book in aspect of conformity of the linguistic theory of beginning XX century is critically stated. I. Nechuj-Levitskyi's role during normalization of the Ukrainian language is underlined.

Key words: grammar, orthographical norm, syntax, Ukrainian language.

Іван Нечуй-Левицький показував дивовижну твердість та категоричність, коли йшлося про принципово важливі для нього речі. Непоступливим був щодо правопису: «Писати треба так, як люди говорять!». Не визнавав літеру «ї», вимагав, щоб його друкували «на віки вічні», не припасовуючи до правописних реформ. Правописні нововведення вважав «галицькою змовою». Скидався на інквізитора, готового спалити й власні видання, якщо там буде так би мовити філологічно-видавнича єресь – наприйнятний душі правопис.

Свої погляди на розвиток української літературної мови І. Нечуй-Левицький виклав у низці спеціальних праць, у яких порушував проблеми історії української літературної мови, її зв'язку і співвідношення зі старописемною мовою на народній основі; обґрунтував закономірність

формування нової літературної традиції на центральноукраїнській діалектній основі (середньонадніпрянській говір південно-східного наріччя). Письменник протестував проти спроб переорієнтації української літературної мови на південно-західну основу. Іван Нечуй-Левицький виступав проти запозичень з інших слов'янських мов. Він, хоч і відстоював розвиток української мови на основі низки говорів, та на практиці виявився «місцевим патріотом» і найвищим критерієм літературної правильності слова, виразу чи написання вважав принцип «у нас не кажуть так» [1]. У чомусь він помилявся, відкидаючи нові тенденції в процесі формування мови, критикуючи галицький варіант української мови, відмежовуюсь від російської мови, але на практиці своєю працею І. Нечуй-Левицький, як уважає Ю. Вокалюк, насправді, синтезував усе те, проти чого виступав [там само].

Вивчення мови, на думку Івана Нечуя-Левицького, має не лише передбачати засвоєння орфографічних і синтаксичних правил, а й виховувати любов і повагу до рідної мови, її краси й неповторності. Українська школа повинна мати свої підручники, які відповідали б основній меті національного виховання – формуванню в дітей і молоді патріотичної свідомості, громадянських поглядів і переконань, допомагати успадковувати духовні надбання українського народу [4, с. 5].

Потреба створення єдиної літературної мови, її правопису, турбота про відкриття національної школи спонукали великого письменника, педагога-просвітника братися за підготовку навчальних книжок. У 1914 і 1915 рр. побачив світ його підручник «Грамматика української мови» у двох частинах. Перша має назву «Етимологія» (за науковою термінологією того часу) і складається з фонетики й морфології української літературної мови. У другій («Синтаксис») розглядаються просте і складне речення, що передбачалося шкільною програмою.

Сьогодні «Грамматика української мови» І. Нечуя-Левицького є бібліографічною рідкістю. Сучасним мовознавцям вона могла б допомогти в дослідженні історії підручничокства та історії методики навчання української мови [4, с. 6].

Пунктуаційні норми розглянуто в другій частині підручника – «Синтаксисі». Свій виклад І. Нечуй-Левицький починає з аналізу розділових знаків при звертаннях, однорідних членах речення, відокремлених членах речення, вставних словах та вставлених конструкціях. Пунктуація в цих випадках суттєво не відрізняється від нормативної для сучасної української літературної мови. Автор підручника пояснює афективну розстановку розділових знаків, використання малої літери після знаків питання чи оклику («значка викрикувального»). Наприклад, після знака питання слід писати з малої літери, коли дія діється в той самий час або на тому самому місці (знак питання уживається замість коми) [2, с. 5]. Розлогий коментар до уживання розділових знаків

можна прочитати в статті Г. Пашковської «Правописні норми: лінгвістичне бачення І. Нечуя-Левицького» [3].

У практичному використанні І. Нечуй-Левицький переважно дотримується розроблених пунктуаційних норм, проте чітку послідовність у нього спостерегти не вдається. Так, поряд із нормативною розстановкою розділових знаків фіксуємо в письменника й пунктуаційні помилки, особливо при однорідних членах речення й вставних словах та вставлених конструкціях. При однорідних членах речення письменник часто вживає непотрібний знак при одиничному сполучнику або не ставить його при повторюваних сполучниках, не виділяє у своїх текстах вставні слова.

Синтаксис, на думку І. Нечуя-Левицького, складається з двох частин: «1) навчання, як складають з опрічних слів речення невеличкі, коротенькі; 2) навчання про те, як з опрічних невеличких реченнів складаються й стулюються докупі довгі речення» [2, с. 3 – 4].

Прості речення, як пише автор граматики, бувають непоширені, поширені й сукупні, чи злиті (з однорідними членами речення). Він звертає увагу на форму вираження головних членів речення, хоч описує далеко не всі з можливих. Коли ім'я предметне у складі присудка «показує яку-небудь службу, уряд (должність) в минувший час, що був та минув, тоді казуємо вживається в оруднім падіжі: *свѣта Ольга була княгинею київською; я був колись хлопцем; як була велика холера в Києві й по селах, сестра була тоді ще дівчиною, а старший брат був москалем*» [2, с. 10]. До функціонального розмежування називного й орудного відмінка у складі присудка І. Нечуй-Левицький повертається ще раз у § 10. «Примітки за правування декотрих часток мови падіжами»: предметне ім'я вживається в орудному відмінку лише тоді, коли називає «становище на якийсь тільки час, та й то колись передніше», наприклад: *я був тоді хлопцем, як мій дядько був дідом; це було тоді, як баба дівкою була* [2, с. 17]. І тут же ще раз застерігає «писати отак: *мій брат єсть хлопцем, а сестра єсть дівкою*, як декотрі пишуть» [там само].

Учений наголошує, що після допоміжних дієслів *бувати, ставати* «часто ставляється іменний падіж: *ти иноді буваєш сердитий, а часом добрий*», але в неозначеному способі після дієслів-зв'язок *бути, стати* «ставляється слово й в оруднім падіжі: *стати, бути багатирем нелегко, а навіть трудно*» [2, с. 10].

При кількох діячах присудок звичайно вживається в множині, хоч може бути і в однині, тоді використовується форма роду така, яку має позиційно найближчий підмет: *погинули воли й корови, і телята й овечата, бо не було паші; пропав віл, ще й корова, ще й теля, – розірвали в лісі вовки; згинула корова, теля й бичок* [там само]. Тут же автор додає, що «можна казати й так: *згинули вівця, корова, теля й бичок*».

І. Нечуй-Левицький умотивовує використання одних часових форм замість інших («вилучне вживання дієслівного сказуемого»). Так,

теперішній час уживається замість минулого, «щоб показати жвавість та швидкість діяння в деяких випадках діяння, як те діяння робилося швидко, хапком, прикладом: *вчора вночі на селі трапилась пожежа, – я **біжу** туди, аж **спотикаюсь***» [там само]. І тут же розлого коментує: «Пожежа так вразила людину, ніби вона й у той час, як оповідає, все ще біжить, аж спотикається». Замість давноминулого часу в дієслівних присудках часом уживається теперішній і майбутній час з безособовим дієсловом **було** (**бувало**): *«**хожу було по садку та сумую** – замість, – я був ходив по садку та сумував; **заплачу було, обіллюся** дрібними сльозами – замість, – був заплакав, аж облився дрібними слізми»* [2, с. 11]. Крім того, дієслова теперішнього часу вживаються ще замість майбутнього в тому випадку, «як мова мовиться за якесь діяння, добре відоме, що має доконче здійснитись незабаром, і його постановили здійснити наважливо й не одкладати надалі, наприклад: *завтра зраня ми йідемо на гулянку й гулятимемо цілий день у гаю*» [там само]. А замість форм наказового способу використовуються форми умовного способу в тому разі, коли «дають комусь пораду на делікатний спосіб <...>, наприклад: *ви тату йшли б на заробітки в сахарню або будлі-куди*» [там само].

Використовуючи термінологію свого часу, автор граматики за допомогою вдалих прикладів описує морфологічне вираження другорядних членів речення, зокрема «обзначувальних слів». Зупинимося на окремих формах (нетипових). Означеннями в реченнях бувають імена предметні в непрямих відмінках з прийменниками й без них, коли вони відповідають на питання – **який?**: *на дівчині була корсетка **без рукавів**, сорочка **біла**, з вишиваними рукавами, а на парубкові була свита довга, з відлогою та з гудзиком для застібання на шиї; в нас у гостях був чоловік **високий на зріст, з чорними очима, з вусами*** [2, с. 13]. Учений пояснює специфіку «часточного падіжа» (родового відмінка): «ймення предметне ставляється в часточному падіжі після другого без предлога, як слово означувальне, і цей падіж зветься часточним означувальним падіжем, напр. *син мого брата (братів) статковитий парубок*» [там само].

Загалом вражає авторова майстерність добирати ілюстрації (вище ми мали можливість спостерігати сконструйовані І. Нечуєм-Левицьким речення з «нагнітанням» описуваних форм означень). Так, тезу про морфологічне вираження обставин іменниками з прийменниками чи без них підкріплює прикладами на зразок: *Ой **на горі** та **женці** **жнуть**, а **попід горою долом долиною** козаки йдуть* [2, с. 15], а пояснення про розмежування однорідних і неоднорідних обставин підкріплює прикладом: *я йїздив с Канева в Звенигородку через Корсун та Стеблів і через Керелівку* [2, с. 28].

І. Нечуй-Левицький зупиняє увагу на виборі прийменників у прийменниково-відмінкових конструкціях (§ 10. «Примітки за правування декотрих часток мови падіжами»). Так, за потреби показати перехід якоїсь

людини з одного стану («сословія») або становища в інше необхідно вживати прийменник **в** із знахідним відмінком: *я пішов **в** купці, а ти – **в**чителі; декотрі пошилися **в** дурні, **в** злодії* [2, с. 18]. Учений застерігає від вибору родового відмінка, тому що «в цім випадкові треба розуміть слова – ***в** гильдію купців, **в** стан вчителів, **в** збірню злодіїв*» [там само]. Коли говориться про міста, села, споруди, замість прийменника **коло** «ставляється з орудним падіжем» прийменник **під**: *баталія була **під** Варшавою; ми сиділи **під** хатою (коло хати), стояли **під** церквою (коло церкви)* [там само].

Описуючи значення прийменників для передачі відтінку руху просторових відношень («значіння предлогів для показання рушіння предметів або їх становища»), автор граматики умотивовує вживання прийменника **до** замість **в** у словосполученнях на зразок *піти до церкви*, дає розлогий коментар історико-культурного характеру. Учений говорить, що такий спосіб позначення руху сягає давнини: ще до прийняття християнської віри українці збиралися на молитву надворі коло криниць або над річками. І на початку ХХ ст. поліщуки, як приходили до церкви, то тільки старі люди заходили усередину культового приміщення, а дівчата й парубки, молоді чоловіки й жінки стояли коло церкви надворі навіть тоді, коли накрапав дощ. Тут же І. Нечуй-Левицький додає, що й у Васильківському повіті більша половина молодечі й молодиць стає кругом церкви надворі, а в Києві, у Канівському та Звенигородському повітах церкви вже бувають напхані людьми, а надворі стоять тоді, як у церкву не можна й протовпитися [2, с. 20].

Прийменник **по** може виражати значення кінцевої межі якого-небудь простору або плину часу. Учений указує на потребу розрізняти це значення прийменника **по** в українській та великоруській мовах. Так, українською *по ліс (наше поле **простирається по** ліс)* позначає межу й кінець чийогось поля коло лісу, а великоруською це означає, що кордон території проходить аж за лісом, тобто володіння сягають доти, доки росте й ліс [2, с. 22].

Не оминає увагою вчений і безприйменникового керування. Автор граматики, наприклад, пише, що після дієслова *шукати* потрібен іменник у родовому відмінку без прийменника: *шукаю книжки, шукаю ключів* («Неправильно дехто пише: *я шукаю за книжкою, шукаю за виданням давніх журналів...*» [2, с. 23]).

Підручник містить коментар граматичних нюансів, особливостей функціонування одиниць з релятивним значенням. Наприклад: коли людина питає за щось непевне, з маленьким ваганням, то в питальному реченні після дієслова вживається частка **пак**: *Чи заклали **пак** сіна коням за драбину в стані?* [2, с. 24].

Зрозуміло, що приклади речень фіксують тогочасну лексичну норму: «*В **овощних садках** буває багацько усякових **овощних дерев**: груші, яблуні,*

морелі (абрикоси), сливи угорки, черешні, сливи черкуші» [2, с. 29]. Проте в правдивості окремих сконструйованих І. Нечуєм-Левицьким ілюстрацій доводиться сумніватися: *український народ дуже любе театр та сінематограф, щоб розважити себе на святках та в неділю* [2, с. 30]. Це ж яка частка того народу уподобала собі ще на початку ХХ ст. (граматика вийшла друком 1914 р.) навідуватися до сінематографу, та ще й на святках?

Автор детально пояснює, коли після знака питання слід ставити малу літеру, зокрема тоді, як «питальне речення ніби там не зовсім закінчується», і той, хто запитує, неначе від зворушення й здивування, пригадує предмети, які дуже вразили при згадках (*Чи ви пак бачили в Києві Лавру? а Дніпро? а міст? а пам'ятник гетьмана Богдана Хмельницького на коні?*) [2, с. 32], а також «після питального речення в других дальших реченнях с питанням, дуже близько злучених с першим по думках», коли вони мають присудки в одній часовій та особовій формі (*Чи ти ходив аж на Поділ? чи був там у Брацькому монастирі? чи бачив Лева?*) [2, с. 33]. Тут же автор підручника за допомогою вставленої конструкції розширює тезаурус читача, пояснює, що на Подолі є фонтан: Самсон сидить на левові й роздирає йому пащеку руками, з лівового рота й дзюрчить вода.

І. Нечуй-Левицький заперечує нормативність функціонування в означальних реченнях сполучного слова який («як в польській мові»), такий підхід не витримав перевірки часом; показує можливість заміни слова *котрий* на інший сполучний засіб *де, звідкіль, куди, коли*, щоправда, називає їх «прикметниками місця й часу» [2, с. 36], ілюструє прикладами здатність підрядної означальної згортатися до дієприкметникового звороту.

Трохи нижче в наступному параграфі І. Нечуй-Левицький описує, як «додавальні речення вкорочуються дуже просто», наголошує на граматичних трансформаціях (*Управа оповіщала, що буде сходка в дворі коло управи. – Управа оповіщала про сходку коло управи в дворі; Міні снилось, що наша хата завалилась. – Міні снилась наша завалена хата*) [2, с. 37]; ще далі коментує процес згортання підрядних часу до дієприслівникових зворотів, указує на граматичні обмеження таких змін: «це вкорочення можна робить не в кожному складчастому реченні», а лише в тому, де «діючий предмет той самий» [2, с. 38]. Речення на зразок *Шуліка падає на курчата, як стріла; Діти стрибають, неначе кози; Собаки часом плигають, мов зайці* трактує як складні з підрядними порівняльними (присудок спільний «для обох речень, то його можна викидати в додавальному реченні»), хоч і розглядає в параграфі «Додавальні речення обстави способу діяння» [2, с. 40]. Крім того, тут же пише про вкорочені додавальні речення з дієприслівниками, які не можна замінити на повні (*Потічок тихо плине, переливаючи дрібні фільки по камінчиках; Йду лугом плачучи; Пішла невістка спотикаючись*). Як

бачимо, граматичне чи семантичне ускладнення структури простого речення І. Нечуй-Левицький потрактовує як вкорочення повних речень і розглядає описувані вище конструкції серед складнопідрядних.

Такий підхід до тлумачення синтаксичних явищ спостерігаємо й далі: «додавальні речення обстави причини бувають в мові і вкорочені через дієпричасники» [2, с. 41]. За І. Нечуєм-Левицьким, щоб зумисне вкоротити повні речення, треба повикидати сполучники, а дієслова переробити на дієприслівники; однак це можна зробити тільки тоді, коли в обох частинах одна й та сама діюча особа або предмет: *Ми не зайшли до вас з одвідинами, бо не гаразд знали номер вашого житла. – Ми не зайшли до вас [з одвідинами – Н. М.], не знаючи гаразд номера вашого житла. – Ми, не знаючи гаразд номера вашого житла, не зайшли до вас з одвідинами.* Автор стверджує, що «причинні речення бувають вкорочені ще й в ймення предметне» [2, с. 42]: *Мій товариш, застудившись на вітрі, мусів лягти в постіль. – Мій товариш, через застуду на вітрі, мусів лягти в постіль. – Мій товариш од застуди мусів лягти в постіль.* Наявність чи відсутність ком пояснює відповідно наявністю чи відсутністю при «йменнях предметних» залежних слів, тому *через застуду на вітрі* відокремлюється розділовими знаками, а *од застуди* – ні.

І. Нечуй-Левицький висловлює й свій оригінальний погляд на період: це таке «довге складчасте речення, котре складається з головного речення з багатьома додавальними якими-небудь реченнями, і збудоване дуже штучно (гарно), с художньою красою штучництва» «зادля того, щоб доладу, добре й гарно та ще й красномовно вияснити й витовмачить ту думку, котра замикається в головному реченні» [2, с. 48]. Нижче йде коментар, як виголошувати періоди перед товариством: красномовний оратор починає читати період звичайним голосом, поступово нарощуючи його силу, а перед кінцем підвищення піднімає голос найвище, щоб зробити враження на слухачів та переконати їх у справедливості своїх аргументів, сколихнути в душах присутніх якісь почуття, довести їх до сліз [2, с. 48].

Ілюстративний матеріал, наведений автором граматики, переважно не можна потрактувати як період з позицій сьогодення (наприклад, у § 27: *Як священний обряд христіння вже скінчився, як грецькі священники вже подавали християнські ймення усім опрічнім купам київських городян: тоді князь Володимир, що стояв на горі й дивився на охристіння усіх киян, на radoщах та з захватом у душі, здійнявши руки й підвівши очі до неба, голосно промовив молитву та ін.*). Не відповідає дійсності категоричне твердження письменника, що потяг до періодичної мови вже зовсім зник, що стали писати «не робляною мовою, а природженим розмовним язиком, як звичайно люде розмовляють в житті, ... простою уривчастою жвавою мовою» [2, с. 49]. І. Нечуй-Левицький пише, що в старовинних письменників траплялися «довгелецькі періоди», які обтяжували виклад і «мова виходила важка»: «писання дуже трудно читати й слідкувати за

змістом і течією напханих усяких думок, мислів та картин природи, що вони обмальовують в ростягнутих довжелезних періодах» [2, с. 51].

Граматика побудована за дедуктивним методом, панівним на той час у методиці викладання мови, – спочатку наведене правило, а потім воно проілюстроване прикладами. Майже до кожного параграфа (рідше – розділу) запропоновані вправи, що, до речі, не завжди робили інші укладачі українських граматик. На особливу увагу заслуговують завдання, які містять виразну прагматичну настанову: «Напишіть ці речення, вкоротивши повні речення; а ті, що вкорочені через причасники, змініть на невкорочені, повні» [2, с. 43]; «Вкоротіть ці порівняльні речення, котрі можна вкоротити» [2, с. 44] та ін.

Ретельно дотримувався педагог і принципу поєднання навчання з вихованням. Широке використання прикладів з українського фольклору (народні пісні, казки, колядки, щедрівки, голосіння, приказки) сприяло вихованню поваги до народу, його традицій, звичаїв, формуванню найкращих моральних рис людини. Однак упадає в око ревниве ставлення до добору ілюстрацій, що мають автора (не колективного): більшість із них сконструйована самим І. Нечуєм-Левицьким, з десятків разів процитовано Т. Шевченка, по одному разу взято зразки мови І. Котляревського, Л. Глібова та М. Гоголя.

З другої половини ХІХ ст. мова сприймається як самостійний феномен, який змінюється й розвивається з плином часу і який не лише являє собою форму мислення, але й виконує функцію творця думки, до того ж має специфічну будову. Вивченням будови мови й має займатися лінгвістика, спираючись на власну понятійну базу й власні методи й засоби. Саме в цей час висунуто низку сміливих ідей, які збагатили вчення про синтаксичний лад речення (А. Будилович, Ф. Буслаєв, Д. Овсянко-Куликовський, О. Потебня, П. Фортунатов), проте, на жаль, на сторінках «Грамматики української мови» ми не знаходимо ґрунтовного висвітлення спірних питань синтаксичної теорії, посилай на авторитетних мовознавців. «Синтаксис» І. Нечуя-Левицького – це не вагоме слово в розбудові синтаксичної теорії, це добротний підручник для гімназій та шкіл, для тих, хто хоче покращити свої знання з пунктуації, виробити навички в конструюванні речень різних типів і різної складності.

Отже, І. Нечуй-Левицький був пристрасним борцем за чистоту української літературної мови. Своєю розробкою орфографічних та пунктуаційних норм він відіграв помітну роль у процесі їх кодифікації. Виклавши свої погляди в «Граматичі», призначеній для гімназій та шкіл, автор тим самим сприяв помітному поширенню цих норм серед населення. Письменник мав вишукане чуття мови, але його розуміння процесів її розвитку обмежене. Йому бракувало кваліфікації лінгвіста й об'єктивності, щоб підходити до складних питань мовознавства з науковим авторитетом. Висловлені принагідно автором граматики коментарі щодо побутування

окремих лексем і функціонування форм мають здебільшого особистий характер. Незважаючи на те, що в чомусь І. Нечуй-Левицький помилявся і частина його міркувань не витримала перевірки часом, жива практика письменника зайняла вагоме місце в процесі нормалізації мови.

Література

1. Вокалюк Ю. В. Погляди Івана Нечуя-Левицького на шляхи розвитку української літературної мови / Ю. В. Вокалюк. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/dlgum/2008_7/5.html
2. Нечуй-Левицький І. С. Грамматика української мови. Частка II. Синтаксис. – К. : Друкарня І. І. Чоколова, 1914. – 94 с.
3. Пашковська Г. В. Правописні норми: лінгвістичне бачення І. Нечуя-Левицького / Пашковська Г. В. // Філологія. Мовознавство: наукові праці. – Т. 119. – Вип. 106. – С. 51 – 55. Режим доступу : <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/movoznavstvo/2010/119-106-11.pdf>
4. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн.1 : [навч. посібник] / За ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – С. 501 – 510.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2011 р.